

TÜRK ÇAĞDAŞLAŞMA SÜRECİNDE İSMAİL GASPIRALI ÖNDERLİĞİNDE BAŞLATILAN USUL-İ CEDİT HAREKETİNİN ROLÜ

THE ROLE OF THE USUL-I CEDIT MOVEMENT
INITIATED WITH THE LEADERSHIP OF ISMAIL
GASPIRALI IN THE TURKISH MODERNIZATION
PROCESS

Gamze İME*

Makale Bilgisi

Başvuru: 21.04.2021

Kabul: 21.07.2022

Article Info

Received, Apr,21,2021

Accepted: Jun,21,2022

Öz

Cedit hareketi Türk milli bilincinin gelişimi ve Türk halklarının bağımsızlık mücadelelerine önemli fikri etkisi olmuş bir hareket olarak nitelendirilir. Usul-i Cedit (Yeni Usul) akımı ise eğitim ve kültür alanlarında çağın gerisinde kalmanın sebeplerini belirlemek ve bu soruna uygun çözümler üretmek amacıyla güden bir yaklaşım olarak karşımıza çıkar. Bu sayede eğitim alanında yapılacak olan reformlarla XIX. yüzyılda Türk dünyasının içinde bulunduğu geri kalmışlığın önüne geçilmek istenmiştir. İsmail Gaspıralı, hareketin en bilinen ve en önemli isimlerinden biridir. Onun çalışmalarında da görüldüğü üzere söz konusu duruma öncelikli ve uygun çözüm olarak eğitim sisteminin değiştirilmesi, geliştirilmesi ve toplumun bu konuda eğitilmesi bulunmuştur. Fakat bu yaklaşıma toplumdaki bazı kesimler tepki vermiş ve muhalefet etmişlerdir. Kadimci olarak nitelendirilen kimseler, yenileşmeyi adeta bir yozlaşma olarak görmüşlerdir. Sonuçta İsmail Bey'in çıkardığı Tercüman gazetesi vasıtasıyla eğitim-öğretimde yenileşmeyi öngören bakış açısı, tüm Türk-İslam coğrafyasında yayılma imkânı bulmuştur. Eğitimdeki bu noksanlığın farkında olan İsmail Gaspıralı'nın başlattığı bu usul-i cedit hareketi, başta Rusya'da yaşayan Müslüman ve Türk topluluklarının ulusal bilinçlerini kazanmasında, Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde ve bu ülkede yaşayan halkların hak arama mücadelesinde önemli görevleri yerine getirmiştir. Bu çalışmada eski usul eğitim anlayışı ile Rusya Müslümanlarından İsmail Gaspıralı'nın geliştirdiği yeni usul

---

* Doktora Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, gamzeimee@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9943-085X, Aksaray Türkiye

eğitim tarzının karşılaştırması yapılarak usul-i cedit'in Çağdaş Türk Dünyasına katkıları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Usul-i Cedit, İsmail Gaspıralı, Usul-i kadim, Çağdaşlaşma

Abstract

The Cedit movement is described as a movement that had an important intellectual impact on the development of Turkish national consciousness and the independence struggle of the Turkish peoples. The Usul-i Cedit trend (new method) appears as an approach that aims to determine the reasons for falling behind the age in the fields of education and culture and to produce appropriate solutions to this problem. In this way, with the reforms to be made in the field of education, it was aimed to prevent the backwardness of the Turkish world in the 19th century. İsmail Gaspıralı is one of the best known and most important names in the movement. As can be seen in his studies, changing and developing the education system and educating the society on this issue were found as a priority and appropriate solution to the situation in question. However, some segments of the society reacted and opposed this approach. People who were considered to be ancientists saw innovation as a kind of corruption. As a result, the perspective that envisions innovation in education through the Tercüman newspaper published by İsmail Gaspıralı has found the opportunity to spread throughout the Turkish-Islamic geography. Being aware of this deficiency in education, this usul-i cedit movement initiated by İsmail Gaspıralı has fulfilled important duties in gaining the national consciousness of the Muslim and Turkish communities living in Russia, the development of Turkish nationalism and the struggle of the people living in this country. In this study, by comparing the new style of education developed by İsmail Gaspıralı, one of the Russian Muslims, with the old-style education understanding, the contributions of the style to the Contemporary Turkish World were examined.

Keywords: Usul-i Cedit (New method), İsmail Gaspıralı, Usul-i kadim (Old method), Modernization

Giriş

Cedit hareketi, Türk milli bilincinin gelişimi ve Türk halklarının bağımsızlık mücadelelerine önemli fikri etkisi olmuş bir hareket olarak nitelendirilir. Usul-i cedit ise İsmail Gaspıralı'nın eğitimi desteklemek amacıyla ortaya koymuş olduğu yeni bir metottur. Aynı zamanda İsmail Bey'in çocukları kolay ve çabuk okutmak için bulduğu yöntemin adıdır.¹ Rusya Müslümanlarının önemli aydınlarından İsmail Bey sayesinde yenilik arayışları organize olmuş ve güçlü bir harekete dönüşmüştür. Gaspıralı'nın

---

¹ Ahmet Kanlıdere, *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s.35; Fahri Temizyürek, "Gaspıralı İsmail Bey'in Cedit Mektepleri Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:11, Sayı:4, (2014), s.367

Tercüman gazetesi¹ ve usul-i cedid mektepleri bu yolda önemli bir basamak olmuştur. O, Müslüman mekteplerinin eski usul eğitim sistemi ile devam etmemeleri için uğraşmış, buna çözüm getirerek yeni metodun etkili bir şekilde uygulanması için önemli çalışmalar yapmıştır.² Bu eski usul eğitim sistemi, aşağıda usul-i kadim mektepleri başlığında açıklanmıştır. İsmail Bey'in Tercüman gazetesi ve usul-i cedid okulları ile yapmaya çalıştığı milliyetçilik ve yenileşme hareketleri daha çok Türk ve Müslüman dünyasını modern eğitim ve düşünce ile donatmak ve Türk halkında Türklük bilincini uyandırmak noktasındaydı. Bu milliyetçilikten kastedilen, Gaspıralı İsmail'in Rusya'daki Türkler ve Müslümanların hukuken ve bağımsız bir statüye sahip topluluklar olarak kabul edilmelerini sağlamaktı.³ Nitekim bu gazete ile ortaya attığı “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” şiarı Türk dünyasında bütün zamanlar için temel felsefe halini aldı.⁴ Bir toplumun aydınlanmasında eğitimin önemi yadsınamaz. Osmanlı'da Meclis-i Umûr- Nafia adlı bir istişare kurulunun verdiği eğitim ile ilgili bir rapora göre bütün sanatlar ve hırfetler bilim sayesinde gerçekleştirilir. Dinsel bilgiler, insanı ahirette kurtuluşa hazırlayan bilgilerdir. Fenler insanların dünya hayatının gelişmesine yarar. Bilimin olmadığı yerde, cahil insanlar devletin ve yurtseverliğin ne demek olduğunu bilmezler. Bir devlette bilim ve ihtisaslaşma, diğer bütün amaçların başında gelir.⁵

1. Usul-i Kadim Mektepleri

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanlarında ilköğretim geleneksel yöntemlerle, şehirlerde medrese bünyesinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde yürütülüyordu. Sadece okuma-yazma ve ilmihal bilgisi öğretiliyor, Kur'an'dan bazı sûrelerin ezberletilmesiyle

¹ Bu gazetenin 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Türk aydınları üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bir bakıma öğreticilik ve yol göstericilik işlevi görmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, “İsmail Gaspıralı'nın Yayıncılığı ve Gazeteciliği”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 337- 338, Mayıs-Haziran 1991, s. 302-307.

² Kanlıdere, *a.g.e.*, s.35; Ahmet Arslan, “Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu ve Usûl-i Cedid Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, *GAU Sosyal ve Uygulamalı Bilimler Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1, (2016), s.13

³ Serdar Sağlam, “İsmail Gaspıralı'da Millet ve Milliyetçilik”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8, Sayı:24, (2019), s.450

⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Berikan Yayıncılık, 8. Baskı Ankara 2018, s.476

⁵ Bu raporun orjinal metni için bkz. Mahmud Cevat, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı* Matbaa-i Amire, İstanbul 1922, s. 6-10

yetiniliyordu. Eğitimdeki bu kadim yöntemler ülküden yoksun çocukların yetişmesine sebep oluyordu.¹

Gerek Orta Asya'da gerekse Kazan, Kırım, İdil-Ural gibi Müslüman bölgelerde mektep-medreseler geleneksel İslâmî eğitim sistemiyle ilerliyordu. Medreseler buralarda XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra kurulmaya başlandı. XIX. yüzyılın başında, söz konusu bölgelerde İslâmî eğitim kurumlarının sayısı epey arttı. Bahsi geçen dönemde İdil-Ural bölgesinde 200'ün üzerinde medresenin olduğu bilinmektedir. 1874'te çıkarılan, bütün okulların Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı'na bağlanması projesi gerçekleşemedi. Mektep ve medreseler sadece kâğıt üzerinde bakanlığa bağlı kaldı. Gerçekte ise başıboş bir şekilde çalıştıkları görüldü.²

XIX. yüzyıla kadar Müslüman mekteplerindeki eğitimin çağın çok gerisinde olduğu kaynaklarda açıkça gösterilmiştir.³ Çocuklar, ana dilleri Türk dilinde değil, Arap dilinde eğitim görüyorlardı. Dört-beş yıllık bir eğitimden sonra öğrenciye okuduğundan farklı bir kitap gösterildiğinde okuyamıyordu. Hoca öğrencilere tek tek ders okutuyordu ki bu da büyük bir zaman kaybına yol açıyordu. Derslere ağır konularla başlanıyor, sonra birden ayetlere geçiliyordu. Arap çocukları bu konuda zorlanmasa da Türk ve İranlı çocuklar zorlanmıştı. Bu yüzden çocuklar dersten soğumuştur. Ayrıca, sınav

---

¹ Taha Akyol, "Ceditçilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s.211

² Mustafa Ergün ve Barış Çiftçi, "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi", *I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, (2006), s.4; Bu durum 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın da birçok yerinde aynı idi. Dönemin aydınlarından Mirze İsmail Gesir, Lenkeran'da açtığı okuluna ders kitapları ve materyaller temin etme konusunda sıkıntılar yaşıyordu. İmparatorlukta eski alfabe ile kitap basımı zor olduğu için İran'dan getirilen ders malzemelerini kullanmak gerekiyordu. Ancak bu ders malzemeleri "Usul-i Kadim" medreseleri içindi. Açık ki, "Usul-i Kadim" eğitim sisteminde yalnız Kuran-ı Kerim'in öğretilmesi ve Doğu şairlerinin şiirlerinin ezberletilmesi yeterliydi. Bkz. Aybeniz Rahimova ve Halide Gamze İnce Yakar, "19. Yüzyıl Azerbaycan Okulu ve Kurucuları", *IJASOS*, Cilt:3, Sayı:9, (2017), s.929

³ Bu gerilik, İsmail Gaspıralı'nın kaleme aldığı, Molla Abbas takma ismiyle Avrupa maceralarını anlattığı 'Frengistan Mektupları' ve Sudan Mektupları' adlı eserlerinde de açıkça görülür. Örneğin; "Frenk hüneri ve İslâm edebi (terbiyesi) bir yere (bir araya) gelir ise daha güzel olur idi." diyerek şunu da eklemiştir; "Bizim ülkemizde bir kişinin yaşlanana kadar öğrendiği tüm bilgileri Avrupa ülkesinde bir çocuk henüz 10 yaşındayken bunların hepsini biliyor." Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 1: Fikri Eserleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s.278

ve değerlendirme sistemi olmadığından, öğrencilerin dersleri ne derece öğrendikleri anlaşılamıyordu.¹

Zamanın ihtiyacına cevap vermeyen bu mekteplere öğrenciler bulunduğu coğrafyanın iklim şartlarına göre beş-altı yaşından on-on iki yaşına kadar kabul ediliyordu. Mektepler Cuma ve bayram günleri hariç her gün açık oluyordu. Genelde sabahtan ikindi vaktine kadar günde ortalama yedi-sekiz saat ders yapılıyordu. Öğrenci mektebe ne vakit gelirse gelsin kabul ediliyordu. Standart bir öğretim müfredatı yoktu. Mektebin asıl amacı; çocuklara dinî bilgilerin yanı sıra Kurân-ı Kerim'i okutmayı öğretmekti. Çocuklar altı-yedi saat sınıf içinde bir ders ile meşgul olduğundan doğal olarak sıkılıyor, yaramazlıkları sonucunda dayak ile cezalandırılıyorlardı. Mekteplerde ödüllendirme çok az görülmesine rağmen, cezalandırma her zaman uygulanıyordu.²

Ruslar, bu okullara karşı kayıtsız ve ilgisiz görünmekteydi. Mektep ve medreselerde öğrenim gören talebelerin mevcut bilimsel gelişmelere ayak uyduramaması Rus idaresinin tabii olarak işine geliyordu. Rus yönetimi yeni okulların açılmasını ve gelişmesini önlemek amacıyla iki farklı yöntem izledi. Birincisi, eski usulle eğitim taraftarlarını ceditçilere karşı kışkırttı. İkincisi, Rus okullarının sayısı artırılıp yerli öğrencilerin bu okullara girmesi teşvik edilmiştir. Neticede, önceleri usul-i kadim geleneğiyle eğitim veren okullara kayıtsız yaklaşan Rus yönetimi ve Rus misyonerleri, usul-i cedit okullarının gerek sayısı gerekse nitelik bakımından başarılı olması ve topluma mal olmaya başlamasıyla tedirgin olmuş ve Ceditçilik hareketini sıkı takibe alarak bazılarını kapatmıştır.³

2. Eğitimde Usul-i Cedit (Yeni Usul)

Gaspıralı, öncelikle Kırım'da yaşayan Türkleri ve Müslümanları bu geri kalmışlıktan kurtarmak için ilkokullarda ve medreselerde uygulanan eski, zor ve yararsız öğretim yöntemlerini terk ederek yerine yeni ve çağdaş öğretim yöntemleri getirmek gerektiğine inanıyordu. Usul-i cedit kavramı ile başta eğitim alanında yapılması istenen yeniliklerden bahsedilse de bunu sadece okuma-yazma alanına indirgemek doğru olmaz. Çünkü Gaspıralı'nın usul-i

¹ Kanlıdere, *a.g.e.*, s.35; Arslan, *a.g.m.*, s.13; Temizyürek, *a.g.m.*, s.368-369; Sinem Küçükkağaoğlu Tunç, "Usul-i Cedit Mektepler İçin Yazılan Ders Kitabı: "Okış Kitabı"", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:7, (2017), s.203

² Temizyürek, *a.g.m.*, s.368-369

³ İbrahim Koncak, "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, (2013), s.105-114

cedit hareketi toplum hayatının ilerlemesi yolunda atılan büyük adımlardandır.¹

İsmail Gaspıralı'nın, eğitimde yapmaya çalıştığı reform çabalarını onun Rusya'da yaşayan Müslüman Türk toplumunu cehaletten kurtarmak hedefi kapsamında ele almak gerekir. Çünkü o tarihlerde Müslüman Türk toplumu geleneksel medrese eğitimi ile tam bir karanlığa gömülmüştü denilebilir. Bunun yanı sıra Rusya'daki Türkleri Ruslaştırarak ve Hristiyanlaştırmak için büyük çaba sarf eden ve Gaspıralı gibi aydınları bu yolda büyük engel kabul eden Nikolay İlminskiy gibi misyonerlerin faaliyetleri de İsmail Bey'in bu yolda çaba sarf etmesindeki etkenlerden biridir. İlminskiy, 25 Mayıs 1876'da Rus alfabesinin, Müslüman Türklerin kullandığı ayrı lehçelere uygulanmasını teklif etti. Bununla da yetinmeyerek ortak bir Türk-Tatar dili yerine, her bir boy için boy şivesinin ana dil olarak kabul ettirilmesini ileri sürdü. Bu amaçla Tatar ve Kazak aydınlarına tesir ederek onlara kendi boy dillerinde gramerler, alfabeler ve eserler yazdırttı.² Bu ve bunun gibi misyonerlik ve asimile etme çabaları da İsmail Bey'in çalışmalarına kamçı vuruyordu. Çünkü o, Rusya'daki Türklerin asimile olmasını istemiyordu.³ Bunu yaparken de bir yandan Rus hükümetinin tepkisini çekmemeye dikkat etti. Rusya'ya olan bağlılığını titizlikle vurgulayarak onları cömert ve medeni bir ulus olarak nitelendirdi. Bu sayede, oluşabilecek tepkileri üzerinden çekmeye çalıştı. Çünkü çalışmalarını herhangi bir yasaklama olmaksızın devam ettirmesi ve Müslüman dünyasının ilerlemesi için bu tür davranışlar gerekiyordu.⁴ Bu bağlamda Gaspıralı'nın eğitimde yaptığı reformlar, onun Rusya'da yaşayan Müslüman Türk toplumunu cehaletten kurtarma hedefi bağlamında ele alınmalıdır.

Usul-i cedit denilen öğretim metodunun kuralları şunlardı: Mektebe öğrenci kabul edilmesi senede iki defa olacak ve her zaman öğrenci kabul edilmeyecekti. Her çocuğa tek tek ders gösterilmeyecek, okul üç-dört sınıfa ayrılacak, öğrencilerin hepsine birden ders verilecekti. Okuma bilmeyen talebeye elifba birden gösterilmeyecek, önce kolay hecelerden başlanacaktı. Okuma-yazma Türk dilinde olacaktı. Çocuklara vurmak, dövmek, bağırarak yerine okul çocuğa sevdirmeye çalışılacaktı. Okuma-yazma öğrenen

¹ Arslan, *a.g.m.*, s.10; Turgay Uzun, "İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditcilik ve İsmail Gaspıralı", <<http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/tuzun.htm>> (ET: 25.09.2020)

² A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981, s.486; Mehmet Aça, "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İl'minskiy'in Çarlık Rusya'sının Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı-55*, (2013), s.1472-1475

³ Togan, *a.g.e.*, s.486

⁴ Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan (1905-1920)*, The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge, 1985, s.31

öğrenci, temel dinî bilgiler, hesap, güzel yazı ve kompozisyon derslerine başlayacaktı. Yılda bir kez büyük sınav yapılacak, bir yıllık ilerleme ölçülecekti.¹

İsmail Bey, işe Tercüman gazetesi vasıtasıyla fikirlerini halka aktarmakla başladı. 1884 yılında Bahçesaray'ın Kaytmaz Ağa mahallesinde harabe bir mektebi tamir ettirerek ilk usul-i cedit okulunu açtı. Bu okullarda, kendi geliştirdiği “usul-i savtı” denilen yöntemle 40 günde Türkçe okuma-yazma öğretmeye başladı. Bekir Efendi adında bir kişiye Usul-i savtiye metoduyla alfabe öğretiminin nasıl yapılacağını öğrettikten ve onu pedagojik eğitimin önemli özellikleri hakkında eğittikten sonra bu okulda öğretmen olarak görevlendirdi. “Hoca-i Sıbyan”² adlı ders kitabını bizzat hazırlayarak okullara dağıttı.³

Bahçesaray'da açılan bu mektepte öğretmenlik yapan Bekir Efendi'yi 1887'de Ryazan şehrindeki, Han Kerman beldesine göndererek İkinci Numûne Mektebin açmasını sağlayan İsmail Bey, Nijni Novgorod, Tambof ve Penza vilâyetlerindeki Türkler (Avrupa Rusya'sı veya İdil-Ural ve Batı Sibirya Türklüğü sahası) arasında yeni metotla eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasını sağladı. Aynı zamanda usul-i cedit okullarında çalışacak öğretmenleri yetiştirmek için Bahçesaray'da kurslar açtı. Türk dünyasından bu kurslara birçok genç katıldı. Gaspıralı, ilköğretim için özel eğitim almış öğretmenlerden istifade etti. 1893'te Orta Asya'ya giderek Semerkant'ta Orenburglu tüccar Abdülğani Bey'in evinde savtî metotla Türkçe öğretimi yapmak üzere Üçüncü Numune Mektebi de açtı.⁴ Bu hareket zaman içinde meyvesini vermeye başladı. 1904 yılına gelindiğinde Rusya'da 5 bin kadar usul-i cedit mektebinin faaliyette olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda okula gitme yaşı geçmiş olanlar da unutulmadı. İsmail Bey, Bahçesaray'ın bir kahvehanesinde ‘akşam mektebi’ açarak kırk kadar işçi ve satıcıya kırk günde

¹ Kanlıdere, *a.g.e.*, s.35

² Usul-i cedit metoduyla verilen eğitimde kullanılan Türkçe ders kitapları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Selçuk Türkyılmaz, “Usul-i Cedit Türkçe Öğretim Kitapları ve İsmail Gaspıralı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:11, Sayı:4, (2014), s.48-75

³ Ali Rıza Saklı, “Gaspıralı İsmail Bey ve Kırım”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:53, (2016), s.268; Temizyürek, *a.g.m.*, s.371; Tunç, *a.g.m.*, s.203-204; Saime Selenga Gökgöz, “İsmail Gaspıralı'nın “Medeniyet” ve “Millet” Fikri Üzerine Entelektüel Retoriği”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, (2005), s.30; Enes Erdim ve İrfan Kaya, “Eğitimde Bir Yenilik Arayışı Bağlamında “Ceditçilik” Hareketinin Arap Dil Öğretimine Yansımaları - Ahmed Hadi Maksudi Örneği-”, *Turkish Studies*, Cilt:31, Sayı:17, (2018), s.114; Sağlam, *a.g.m.*, s.447; Barçınay Curayeva, “İsmail Gaspıralı ve Türkistan'da Ceditçi Hareketi”, *Türkler Ansiklopesi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1097

⁴ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s.202; Temizyürek, *a.g.m.*, s.371; Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.5

bu metodla okuma yazmayı öğreterek metodunun ne kadar işe yaradığını da başlangıçta ispatladı.¹ Kız çocukları da unutulmamış ve kızlara için okullar da açılmıştır.²

Bu arada derslerin yanına fen bilimleri, matematik, tarih, coğrafya gibi derslerle Rusça dil dersini de koydular. Çünkü Rusça öğrenmek buldukları bölgenin yerel dili olmasının yanı sıra dönemin kaynaklarını okuyabilmek, ufuklarını genişletmek ve Türkler hakkında yazılanları okuyup anlayabilmek için gerekli bir faaliyetti. Bu yüzden usul-i cedit okullarını kurmaktaki temel kaygılarından biri de Müslüman çocukların Rus İmparatorluğu'nun tüm vatandaşları için bile hayati önemde olduğuna inanıldığı Rusça bilgileri edinebilecekleri bir yol yaratmaktı. Öte yandan Rusça eserler aracılığıyla Avrupa hayatı ve kültüründeki gelişmelerden haberdar olunabilirdi. Nitekim Rusçayı öğrenmek, Rusya Müslümanlarının uyanması ve ulusun aydınlık bir geleceğe taşınmasının aracı idi.³ Bu konuda Rus yanlısı eğilimleri savunan ilk Kazak aydınlanmacılarından İbrahim Abay (Kunanbay)'a atıf yapılarak verilmiş olan onun şu sözleri “Rusça gözlerimizi dünyaya açmamızı sağlayacaktır. Rus bilimi ve kültürü dünya hazineleri için önemli anahtarlardır.” bilimde ilerleyebilmek için Rusçanın önemine vurgu yapması açısından dikkat çeker.⁴ Bunun önemini farkına varan aydınlar sadece Rusya Müslümanları arasında değil yeni sistemin yayıldığı diğer Türk memleketlerindeki aydınlar arasında da var olmuştur. Örneğin Azerbaycan aydınlarından Hasan Melikzade Zerdabi, Azerbaycan toplumu içinde Rusça öğrenmenin zorunluğunun kesin olarak anlaşılması ve halkın çocuklarını tereddüt etmeden Rus okullarına yollaması için önemli çabalar göstermiştir.⁵

Usul-i cedit hareketinin sınıflardaki öğrenci sayısına göre okulun açılma ve kapanma zamanlarının belirlenmesi, programdaki derslere göre öğretmen yetiştirilmesi, bu öğretmenlerin sadaka değil aylık alması gibi daha birçok olumlu yönleri vardı. Fiziki özellikler olarak da yeni tarzda okulların

---

¹ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspralı*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011, s.53; Ravil Emirhanov, “İsmail Gaspralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy. sonu – 20. yy. başı)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:3, (2005), s.77; Ümmet Erkan, “Rusya’da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspralı”, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, Cilt:12, Sayı:27, (2019), s.761

² Golden, *a.g.e*, s.202

³ Adeeb Khalid, “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002, s.1104; Kanlıdere, *a.g.e*, s.31

⁴ Svetlana Kovalskaya, “Kazakistan’da Ceditçilik”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002, s.647

⁵ Savaş Açıkkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:28, (2010), s.414

duvarında haritalar, bir kara tahta, sınıfta bir öğretmen masası ve sandalyesi, çocukların ise sırası vardı. Eski usuldeki yer minderlerine oturarak derse katılma sistemi kaldırıldı.¹ Bu faaliyetin amacı çocuklara sadece harf öğretmek değildi. Aynı zamanda din derslerinde İslâm'ın esaslarını yerel dillerde okutup daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve mekteplere dünyevi dersler koymak gibi unsurlarla, bütün öğretim sistemini değiştirerek eğitim alanında daha iyi hizmet verilmesini de amaçladı.²

Gaspıralı'nın geliştirmiş olduğu eğitim reformunun özünü şu ana ilkeler belirlemiştir;

- 1) Mektep medreseden ayrılacaktı.
- 2) İlkokulun kendisine has öğretmenleri olacaktı.
- 3) Öğretmen, sadaka değil aylık alacaktı.
- 4) Okuma-yazma öğretimi, eskiden olduğu gibi usulsüz, yolsuz "heceleme" ile değil de yeni elifba kitaplarında gösterilen "usul-i savtiye" veya "usul-i meddiye" ile başlayıp, kolayca yoluna devam edilecekti.
- 5) Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilecekti.
- 6) Kız çocukları için de ayrıca ilkokullar olacaktı ve kızlara da yazı öğretilenecekti.
- 7) Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacaktı.³

İsmail Gaspıralı'nın "Rehberi Muallim Ya Ki Muallimlere Yoldaş" adlı risalesinden yola çıkarak Usûl-ü Cedit'in eğitim anlayışı şu şekilde ifade edilebilir;

1. Dini bilgiler öncelikli olmakla birlikte öğrenciye sağlam bir okuma yazma eğitimi vermek ve günlük ihtiyacı olan bilgileri sunmak amaçlanır.
2. Bir öğretmene otuz veya kırktan fazla öğrenci verilmemelidir.
3. Sadece erkek çocukları değil, kız çocukları da eğitim ve öğretime kazandırılmalıdır. Öğretimde önemli olan bireysel ilerleme değil grup olarak sınıf halinde ilerleme ve başarıdır.
4. Bir günde en fazla, sabah üç saat, öğleden sonra iki saat olmak üzere toplam beş saat ders yapılmalıdır.
5. Teneffüsler on dakika, öğle arası ise kırk beş dakika olacaktır.
6. Yaz aylarında okul ya kapatılmalı ya da dersler hafifletilerek işlenmelidir. Cuma günü ve milli bayramlarda okul tatil olmalıdır.

¹ Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.4-5; Akyol, *a.g.m.*, s.211

² Emirhanov, *a.g.m.*, s.77; Devlet, *a.g.e.*, s.48-49

³ Necip Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006, s.79; Devlet, *a.g.e.*, s.64

7. Bir günde bir ders, en fazla bir saat veya kırk beş dakika görülmelidir. Aksi, öğrencide bıkkınlığa yol açar.
8. Öğrenciyi dövülüp azarlanmamalıdır. Dersi öğretmek için ceza bir yöntem değildir. Bunun yerine derse teşvik gerekir.
9. Her haftanın sonunda öğrencinin o haftaki başarı durumunu gösteren bir belge verilmelidir.
10. Sınıflar büyük, temiz, ferah ve aydınlık olmalıdır. Kara tahta, sıra gibi eğitim araçlarından yararlanılmalıdır.
11. Namaz sureleri haricinde ezbere yer verilmemeli, öğrencinin konuyu anlaması ve anladığı konuyu aktarabilmesi üzerinde durulmalıdır.
12. Okuma ve yazma dersleri toplu olarak yapılmalıdır.
13. Temel eğitim için beş sene uzun bir süredir, iki sene kâfidir. Geriye kalan üç senede çeşitli zanaatlar öğretilmelidir.
14. Bir konu tam olarak öğrenilmeden diğer konuya geçilmemelidir.
15. Eğitim bütün sınıflar ve öğrenciler için aynı anda başlayıp aynı anda bitmeli.
16. Her dersin sonunda değerlendirme sınavı olmalıdır.
17. Okuma yazma öğretildikten sonra, önce Türkçenin kuralları, sonra Rusça ve Arapçanın kuralları öğretilmelidir.¹

3. Kadimcilerle Mücadele

Ceditçiler bu mücadeleyi sürdürürken aynı zamanda eski usulü savunanlarla da (usul-i kadimciler) mücadele ettiler.² Usul-i cedit hareketine özellikle ulema çok tepki gösterdi. Onlar, alfabe öğretiminin kolaylaştırılmasına karşılık, "çabuk öğrenilen çabuk unutulur" şeklinde düşünüyorlardı. Bu tepkilerin çoğu kez taassuptan kaynaklandığı aşikârdır. Kalıplaşmış düşüncelerden bir türlü çıkamayanlara karşılık Gaspıralı, okuyucusuna şöyle sesleniyordu: "Söyle bana kardeşim, haram bunun neresinde?" Bu da onun soydaşlarına sabırla ve ikna yoluyla yaklaştığını açıkça gösterir.³ Ceditçi taraf, kadimci ulema karşısında mektep-medrese ıslahının ciddi birer savunucuları olmalarının yanı sıra İslâm hukuk sisteminde çağın şartlarına göre uyarlamalar yapılmasının da taraftarı oldular.⁴ Öyle ki İsmail Bey'in, medeni uyanışın önünde adeta bir engel olarak duran

¹ İsmail Gaspıralı, *Eğitim Yazıları*, (Haz.: Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.471-504; Temizyürek, *a.g.m.*, 375-376

² Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.5

³ Kanlıdere, *a.g.e.*, s.36; Erkan, *a.g.m.*, s.770; Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.7

⁴ Gökgöz, *a.g.m.*, s.28

bağnazlaşmış ve yobazlaşmış ulemayı Tercüman'ın her nüshasında, ya da başmakaleleriyle, haberleriyle insafa davet ettiği ve eleştirdiği görülmüştür.¹

Kadimci olarak nitelendirilen bu kişiler medreselerin ıslahına oldukça karşı çıktılar. Bu kesim, eski değerleri savunma ve koruma endişesiyle hareket eden kimselerdi. Onlar ıslah taraftarlarının gayretlerini, fikirlerini bir yozlaşma hareketi olarak görüp ve endişeye kapılıyorlardı. Dini, mükemmel olarak tamamlanmış ilahî bir yol olarak görerek, ceditçilerin içtihat düşüncesinin İslam'ın temellerini yıkacağını düşünüyorlardı. Bu muhafazakâr kişiler, özellikle kırsal alanlarda geniş bir halk desteğine sahipti. Kadimci-Ceditçi çekişmesinin temelinde işte bu fikir ayrılıkları yatıyordu.²

4. Hareketin Yayılması

Bu hareketin ünü, Rusya'nın bütün Türk-Müslüman dünyasına ve bu çerçevede tüm Türk-Müslüman dünyasına yayıldı. İsmail Gaspıralı'nın hız verdiği reform hareketi etkisini medreselerde açıkça hissettirdi.³ Bu, ayrıca bütün Türk dünyası için uyanış hareketinin başlangıcı olarak görülmektedir.⁴ Hareket, XIX. yüzyılın son çeyreği içinde iyice gelişmiş, genişlemiş ve Türk dünyasının değişik köşelerine dağılma, dağıtılma yollarını aramıştır.⁵

İsmail Bey, usul-i cedit okullarını tanıtabilmek ve yayabilmek için İdil-Ural bölgesine, Kafkasya'ya, Mısır'a, Türkistan'a, hatta Hindistan'a kadar gitti. Gittiği yerlerde kimi zaman o bölgenin ileri gelenlerden destek aldı. Kimi zaman da sadece kendi imkânları ile yer ve malzeme temin ederek okuma-yazma kursları açtı. Bu sayede metodunu uygulamalı olarak göstererek ve yayılmasını, kabul görmesini sağladı.⁶ Aynı zamanda Kafkasya, Kazan ve Türkistan'ın uzak bölgelerinden bile usul-i cediti tanımak, öğrenmek ve

¹ Taybe Topsakal, "Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının Milli ve Medeni Bilinçlenmelerinde Tercüman Gazetesinin Rolü" *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:8, Sayı:2, (2018), s.402

² Golden, *a.g.e.*, s.203; Ahmet Kanlıdere, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002, s.418-419

³ Refik Turan, "Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış", *Taed Dergisi*, Sayı:61, (2018), s.432; Ravil, *a.g.m.*, s.77-80; Koncak, *a.g.m.*, s.105-114

⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s.265

⁵ Nadir Devlet, "İsmail Gaspıralı ve Ruslarla Uzlaşma", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:2, (1996), s.405; Uzun, <<http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/tuzun.htm>> (ET: 25.09.2020); Devlet, *a.g.e.*, s.48

⁶ Golden, *a.g.e.*, s.202; Tunç, *a.g.e.*, s.203; Emin Özdemir, "Ahmet Baytursunov'un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:22, (2008), s.61-75; Kutluk Kağan Sümer, "Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım'da Ceditçilikten Milli Harekete", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Sayı:17, Ankara 2012, s.241; Erdim ve Kaya, *a.g.m.*, s.114; Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.7-11

lkelerinde uygulamak üzere öğretmenler ve mollalar Bahçesaray'a geldi.¹ ülkelerine döndüklerinde bu yeni sistemi yaymaya çalışarak İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nden her fırsattan yararlandılar.²

Ceditçilik zerine günümüzde yapılan araştırmalarda, bu metolla ve anlayışla hedeflenen amacın klasik medrese eğitimini tamamen ortadan kaldırmak ve Arapça yerine ğrencilere Türkçe ve Rusça öğretmek olduğu algısı hissedilmektedir. Böyle bir algının doğru olduğu söylenemez. Çünkü Gaspıralı ve onun bu hareketine destek verenler³, İslâmi ilimlerin ve Arapçanın bu yeni metolla daha kalıcı ve daha hızlı bir şekilde öğretilmesini amaçlamışlardır.⁴ Bu durumu savunan en iyi söz Gaspıralı'nın şu sözleridir; "*Talebe dinî eğitimini tam olarak öğrenmeli ve ondan sonra bugünkü dünyada ihtiyaç duyulan sanatları, dilleri ve bilgileri edinmelidir. Böyle bir hedefe ise, ancak, mevcut mektepleri islah ederek varılabilir.*"⁵ İsmail Bey'in mühim katkılarının olduğu ceditçilik hareketi yalnızca yeni metolla eğitimin başlamasına katkıda bulunmamış, bunun yanı sıra yurtdışına ğrenci gönderilmesine de epey önem verilmiştir.⁶

Rusya'daki Müslümanlar için "Başöğretmen" sıfatında olan Gaspıralı, Türk-Tatar birliğinin ve Müslüman hayat tarzına uygun bir modernleşmenin önemli savunucularından biri oldu. Müslüman okulları için miras bıraktığı önemli bir eğitim sistemi terimi olan usul-i cedit, İsmail Bey'in bütün eğitim programlarında uygulanmaya başlandıktan sonraki süreçte onun ilk olarak Bahçesaray'da kurduğu model okulu, Rusya'daki bütün Müslümanlar üzerinde önemli bir etkiye sahip oldu. Öyle ki Rusya devrimi öncesindeki Rusya'da 5000'den fazla cedit okulunun bulunduğu söylenmektedir.⁷ şunu da belirtmek gerekir ki Tatarların eğitime olan meyli, Rusları aşan okur-yazarlık oranına (%20,4) yansımaktaydı. Bu da onların azim gayretlerinin yadsınamaz derecede olduğunu gösterir.⁸

¹ Akyol, *a.g.e.*, s.211-212; Haluk leki, "Gaspıralı İsmail'in Tercüman Gazetesi'ndeki İletişim Modeli ve Türk Dünyasında İşbirliğinin Geliştirilmesinde Medyanın Rolü", *Social Science Studies*, Cilt:6, Sayı:1, (2018), s.229

² Açıkkaya, *a.g.m.*, s.414

³ Tatar zenginlerinin rolü bu yolda önemli destek olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Devlet, *a.g.e.*, s.55-63

⁴ Cihan akmak, "İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerim zerindeki Etkisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:11, Sayı:4, (2014), s.288-289; Erdim ve Kaya, *a.g.m.*, s.115

⁵ Erdim ve Kaya, *a.g.m.*, s.115

⁶ Curayeva, *a.g.e.*, s.1099,

⁷ Golden, *a.g.e.*, s.203; Kovalskaya, *a.g.e.*, s.646

⁸ Golden, *a.g.e.*, s.203

Dilde, fikirde, işte birlik¹ sloganıyla hareket eden İsmail Gaspıralı'nın başlattığı usul-i cedit hareketi ile birçok Tatar okulunda İstanbul Türkçesinin kullanılması sağlandı. Onun yaygınlaştırdığı milliyetçi fikirler, bu bölgelerdeki geleneksel nüfuzlarının tehdit altında olduğunu düşünen İslâmi tabakanın önde gelenlerini (kadimciler) rahatsız etti. Kadimcilerin de etkisiyle Rusya makamları Ceditçilerin okullarını kapattılar.²

Sonuç

Kırım Müslümanlarından olan Gaspıralı İsmail Bey, fikirleri ve faaliyetleriyle Türk dünyasında önemli izler bırakmış bir Türk aydınıdır. Onun Türk halklarını "dilde, fikirde ve işte" bütünleştirme amacını taşıyan çalışmaları, özellikle Tercüman gazetesi ve usul-i cedit hareketi, Müslüman ve Türk topluluklarının ulusal bilinçlerini kazanmasında önemli görevleri yerine getirmiştir. Bu hareketi sistematik bir hale getirmek için çalışmalarına önce Bahçesaray'da başlamış daha sonra tüm Türk dünyasına yaymaya çalışmıştır. Eski usul eğitim veren okullardaki niteliksiz ve geleneksel eğitim, burada eğitim gören çocuklara pek bir şey katmadığı gibi sadece aynı konuların tekrar edilmesinden ibaretti ve dini bilgileri öğrenilmesi odaklı bir eğitim sistemi vardı. Eğitim düzenli ve kapsamlı bir şekilde ilerlemiyordu. Bu okullar zamanın ihtiyaçlarına cevap veremeyen, çağın çok gerisinde kalmış, başıboş bir şekilde çalışan ve ideal ülkesinden yoksun çocukların yetişmesine sebep olan bir tarzda ilerliyordu. Bu geri kalmışlıktan kurtulmanın yollarını arayan İsmail Bey, geliştirdiği usul-i cedit yöntemleriyle kısa sürede Türk dünyasını geri kalmışlıktan kurtarmak ve eğitimde bilimin önemini daha ön plana çıkartmak istiyordu. Bu yolda kadimcilerle mücadele ederek bu taassuptan kurtulmanın yollarını arıyordu.

Türk Milliyetçiliğinin sistemleşmesine büyük faydaları dokunan Gaspıralı'nın bu yolda en mühim dayanağı çıkardığı Tercüman Gazetesi oldu. Eğitimin önemine daima gazetesinde vurgu yapan İsmail Bey, zaman içinde geliştirdiği fikirlerini yaymak için sadece yazıyı seçmedi. Hemen hemen her yıl bir Türk ülkesine seyahat eden İsmail Bey, düşüncelerini İslam dünyasına duyurmak ve onu yıllardır süren uykusundan uyandırmak istiyordu. Bu sayede Türk dünyasında büyük yankı uyandıran bu yenilikçi sistem kısa sürede büyük ses getirdi. 1914'e gelindiğinde, İsmail Gaspıralı'dan esinlenerek açılan usul-i cedit okullarının sayısının, Rusya'da 5 bine ulaştığı görülmüştür. Gaspıralı İsmail Bey, yenileşme faaliyetlerini "Usul-i Cedit" okulları ve Tercüman

¹ Bu, İsmail Gaspıralı'nın Türkçülükteki şiarı (ülküsü)'dür. Bkz. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s.5

² Gömeç, a.g.e, s.300; Haluk Ölçekçi, "Rusya'daki Türklerin Milli Uyanışı ile Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki", *Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Cilt:10, Sayı:37, (2018), s.77; Temizyürek, a.g.m, s.367; Kovalskaya, a.g.e, s.651

Gazetesi aracılığı ile fiilen ve kapsamlı bir program dâhilinde yürütmeye girişmiştir. Ruslar sömürmek istedikleri bölgeler halkının bilimsel gelişmelere ayak uydurmasını istemedikleri için karşılarında güçsüz devletler görmek istiyorlardı. Doğal olarak bu okullara karşı olumsuz bir tavır içine girmişlerdir ve kapatılmaları için uğraşmışlardır.

Kaynakça

- Aça, M., “Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminski’ın Çarlık Rusya’sının Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri”, Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı-55, 2013, ss.1464-1477.
- Açikkaya, S., “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:28, 2010, ss.403-420.
- Akpınar, Y., İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 1: Fikri Eserleri, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Akyol, T., “Ceditçilik”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Arslan, A., “Gaspıralı İsmail Bey’in Eğitim Reformu ve Usûl-i Cedîd Gaspıralı İsmail Bey’in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, GAU Sosyal ve Uygulamalı Bilimler Dergisi, Cilt:8, Sayı:1, 2016, ss.8-21.
- Cevat, M., Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1922
- Curayeva, B., “İsmail Gaspıralı ve Türkistan’da Ceditçi Hareketi”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002.
- Çakmak, C., “İsmail Gaspıralı’nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:11, Sayı:4, 2014, ss.284-293.
- Devlet, N., “İsmail Gaspıralı ve Ruslarla Uzlaşma”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı:2, 1996, ss.403-408.
- Devlet, N., Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011.
- Emirhanov, R., “İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy. sonu – 20. yy. başı)”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:3, 2005, ss.71-83.
- Erdim, E. ve Kaya, İ., “Eğitimde Bir Yenilik Arayışı Bağlamında “Ceditçilik” Hareketinin Arap Dil Öğretimine Yansımaları -Ahmed Hadi Maksudi Örneği-”, Turkish Studies, Cilt:31, Sayı:17, 2018, ss.109-121.

- Ergün, M. ve Çiftçi, B., “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- Erkan, Ü., “Rusya’da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspıralı”, Motif Akademi Halkbilim Dergisi, Cilt:12, Sayı:27, 2019, ss.758-776.
- Golden, Peter B., Dünya Tarihinde Orta Asya, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Gökalp, Z., Türkçülüğün Esasları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Gömeç, Saadettin. Y., Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
- Hablemitoğlu, N., “Gaspıralı İsmail”, Birharf Yayınları, İstanbul 2006.
- İsmail G., “Eğitim Yazıları”, (Haz.: Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Kanlıdere, A., “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002.
- Kanlıdere, A., XIX. Yüzyıl Türk Dünyası, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013.
- Khalid, A., “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002.
- Koncak, İ., “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, 2013, ss.105-114.
- Kovalskaya, S., “Kazakistan’da Ceditçilik”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002.
- Kutluk Kağan, S., “Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım’da Ceditçilikten Milli Harekete”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, Sayı:17, 2012, ss.231-254.
- Küçükağaoğlu Tunç, S., “Usul-i Cedit Mektepler İçin Yazılan Ders Kitabı: “Okış Kitabı””, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt:6, Sayı:7, 2017, ss.202-212.
- Mustafa, K., “İsmail Gaspıralı’nın Yayımcılığı ve Gazeteciliği”, Türk Kültürü Dergisi, S: 337- 338, Mayıs-Haziran 1991.
- Ölçekçi, H., “Gaspıralı İsmail’in Tercüman Gazetesi’ndeki İletişim Modeli ve Türk Dünyasında İşbirliğinin Geliştirilmesinde Medyanın Rolü”, Social Science Studies, Cilt:6, Sayı:1, 2018, ss.224-235.
- Ölçekçi, H., “Rusya’daki Türklerin Milli Uyanışı ile Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki”, Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, Cilt:10, Sayı:37, 2018, ss.74-78.

- Özdemir, E., “Ahmet Baytursunov’un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan’da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:22, 2008, ss.61-75.
- Rahimova, A. ve Halide İnce, Halide G., “19. Yüzyıl Azerbaycan Okulu ve Kurucuları”, *IJASOS*, Cilt:3, Sayı:9, (2017), ss.928-931.
- Sağlam, S., “İsmail Gaspıralı’da Millet ve Milliyetçilik”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:8, Sayı:24, 2019, ss.437-457.
- Saklı, Ali R., “Gaspıralı İsmail Bey ve Kırım”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı:53, 2016, ss.265-271.
- Selenga Gökğöz, S., “İsmail Gaspıralı’nın “Medeniyet” ve “Millet” Fikri Üzerine Entelektüel Retoriği”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, 2005, ss.19-33.
- Swietochowski, T., Russian Azerbaijan (1905-1920), The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge 1985.
- Temizyürek, F., “Gaspıralı İsmail Bey’in Cedit Mektepleri Üzerine”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:11, Sayı:4, 2014, ss.365-381.
- Togan ,Zeki V., Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981.
- Topsakal, T., “Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının Milli ve Medeni Bilinçlenmelerinde Tercüman Gazetesinin Rolü” Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:8, Sayı:2, 2018, ss.398-413.
- Turan, R., “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, Taed Dergisi, Sayı:61, 2018, ss.429-451.
- Türkyılmaz, S., “Usul-i Cedit Türkçe Öğretim Kitapları ve İsmail Gaspıralı”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:11, Sayı:4, 2014, ss.47-78.
- Uzun, T. “İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditecilik ve İsmail Gaspıralı”, <<http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/tuzun.htm>> (ET: 25.09.2020)